
HALİDE EDİB VE "TÜRKİYE'DE ŞARK, GARP VE AMERİKAN TESİRLERİ" ÜZERİNE*

*

*H. Bahadır Türk***

"Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri" Halide Edib Adıvar'ın 1955'te İstanbul'da basılan kitabının adı.*** Halide Edib'in 1930'da yayımlanan "Turkey Faces West" (Türkiye Batı'ya Bakıyor) ve 1935'te yayımlanan "The Conflict of East and West in Turkey" (Türkiye'de Doğu-Batı Mücadelesi) kitaplarından hareketle, ancak başlı başına yeni bir terkiib içinde hazırladığı bu kitap pek çok bakımdan önemli. Bir kere Türk fikir hayatının üzerinde şekillendiği temel tektoniklerden birisi olan Doğu-Batı sorunsalı kitapta salt felsefî veçheleriyle değil, sosyal, siyasal hatta yer yer iktisadî veçheleriyle de ele alınıyor. Üstelik Doğu-

* Bu yazı daha çok Halide Edib'in eseri üzerine tanıtıcı bir çerçeve çizmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla Halide Edib'in muhafazakâr, liberal ya da milliyetçi bir entelektüel figür olarak değerlendirilmesi bu yazının amaçları dışında kalmaktadır. Halide Edib'in liberalizmle ve diğer siyasal ideolojilerle olan ilişkisi, İmparatorluk dönemindeki ve Tek Parti iktidarı yıllarındaki siyasal gelişmeler içindeki konumu üzerine bir değerlendirme için İletişim Yayınları tarafından basılan Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce dizisinin 7. cildi olan Liberalizm içinde yer alacak "Halide Edib Adıvar'ın Liberalizmle İmtihanı" isimli makaleme bakılabilir.

** Ankara Üniversitesi SBE. Doktora Öğrencisi

*** Halide Edib Adıvar, *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1955

Batı arasındaki durağanlık ve hareket ikiliğine dayanan farklılıkların bizim tarihî tecrübemiz içinde nasıl geliştiği de neredeyse "sosyolojik" diyebileceğimiz bir perspektiften veriliyor. Osmanlı ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki benzerlik ve farklılıklar, devamlılıklar ve kopuşlar "Batı medeniyeti"nin ve "Doğu medeniyeti"nin temel hasletlerine referansla tartışılıyor, tartışmaların tarihsel boyutu hiç ihmal edilmiyor. Eser zamanının ruhunu yansıtmaması, II. Dünya Savaşı sonrası dünyasının genel bir resmini çizmesi ve bu resim içinde Türkiye'nin yerini tartışması bakımından da gerçekten değerli. Eserin sahip olduğu önemi ve değeri artıran bir etmen olarak dönemin hâkim "Amerika imgesi" üzerine eserde verilen önemli ipuçlarının da altını çizmemiz gerekiyor.

Önsöz ve "sonsöz" bölümleri hariç toplam yirmi bölümden oluşan "Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri" genel bir Türkiye tarihi kitabı olarak da okunabilir. Kitap, Osmanlı Türklerinde devlet tesisinden İttihat ve Terakki dönemi politikalarına, oradan da Cumhuriyet dönemi inkılaplarına uzanan bir çizgide karşılaştırmalı bir perspektiften insan hak ve hürriyetleri, kadınların özgürleşimi, hukukun üstünlüğü, totalitarizm ve eleştirisi, demokrasi gibi temel konularda geliştirilmiş argümanlarla örülü bir yapıya sahip. Bu argümanların taşıdığı renklere bakıldığında gözümüze çarpan liberal-muhafazakâr tonlar gerçekten dikkate değer. Dolayısıyla eser, Türkiye'de liberal ve muhafazakâr literatürün kayda değer parçalarından birisi sayılabilir. Ancak biz burada sadece, Halide Edib'in eserinin muhafazakâr ve yer yer de liberal temalarını kısaca zikretmekle yetinecek, onun bu eserini başka eserleriyle karşılaştırmalı bir değerlendirmeye tabi tutmayacak ya da Halide Edib'in entelektüel temâyüllerinin gelişim serüvenine değinmeyeceğiz.

Buradan hareketle temel tespitimizi ortaya koyabiliriz: Halide Edib'in "mazi bilinci"ne atıfta bulunarak "ani sıçrama" fikrinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmesi ve bu ani sıçramaların "milletin köklerini teşkil eden tarafları koparıp atmak" (Adıvar, 1955: 166) anlamına geleceğini vurgulaması; cemaatin ilk ve ana temeli olarak aileyi görmesi (Adıvar, 1955: 153), "köklerini koparmadan tekâmül" (s.70) düşüncesinden hareketle "hars ve an'anelerin korunması şartıyla değişim" fikrine duyduğu bağlılık (s. 85), ideolojilere getirdiği şüpheli bakış; toplumun, yaşayanların birbirleriyle olduğu kadar ölmüşlerle ve yarın doğacaklarla da yaptığı, hükümleri bâkî kalacak kutsal bir kontrat olduğuna iman etmesi (s. 247) gibi sahip olduğu kimi özellikler onu muhafazakâr düşünüşe, özellikle Anglo-sakson muhafazakâr düşünce geleneğine ve Edmund Burke'e bağlar. Bu nokta önemli. Çünkü şu soruyu sormamızı sağlıyor: Edib-Burke bağlantısı rastlantısal bir bağlantı mıdır?

Bu sorunun yanıtı bizce açıktır: Halide Edib-Edmund Burke bağlantısı kesinlikle salt bir rastlantı ya da "talihin tuhaf bir cilvesi" değildir. Halide Edib, eserinin hemen başında -yani eserinin önsöz kısmından da önce- Edmund Burke'un müellifi olduğu satırlardan mürekkep bir epigrafa başvurur. Bu epigraf aslında Edib'in eseri boyunca savunduğu görüşlerin bir nev'i dayanak noktasıdır. Edib'in satırlarındaki -yer yer oldukça koyulaşan- muhafazakâr argümanların kuruluşu adeta Burke'un bu ifadelerine verilen referanslardan hareketle mümkün kılınmıştır. Buna göre:

"Cemiyet hakiki bir kontrattır... Fakat devlet, herhangi bir anlaşmaya bağlı bir şirket telakki edilemez... Geçici bir alaka ile başlanıp, ortakların arzuları ile feshedilmez...Bu, bütün ilimlerde ortaklık, bütün sanatlarda ortaklık, bütün fazilet ve tekamülde ortaklıktır. Böyle bir ortaklık, nesiller boyunca elde edilemeyeceği için, sadece yaşayanlar arasında hüküm süren bir ortaklık olamaz. Bu, yaşayanlar ile ölmüşler ve istikbalde doğacaklar arasında tesis edilebilen bir ortaklıktır."

Halide Edib, eserine sadece Burke'den yaptığı bu alıntıyla başlamakla yetinmez. Yazdığı önsözde eserinin fikrî amilleri arasında "Edmund Burke'ün cemiyet, millet, devlet hakkındaki *bütün zaman için carî olacak* (vurgu bana ait) kanaatine inancı"nın başta geldiğini söyler (s. 7).

Yukarda da zikretmeye çalışmıştık, "Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri"nde Halide Edib kendi düşünsel serüvenini de büyük ölçüde şekillendiren temel meseleyi, yani Doğu-Batı meselesini bir ruh-madde karşıtlığı üzerinden ele alır. Edib'in düşüncesinde Doğu, görünmeyen hayata, yani ruha saplanmışken Batı, görünen hayata yani maddeye saplanıp kalmış bir durumdadır (s. 190). Doğu'da ve Batı'da fertlerin ve cemiyetlerin zihinsel dünyalarını belirleyen, biçimlendiren de ruh ve madde arasındaki bu gerilimdir. Bu gerilimin bizim toplumumuzdaki yansımalarını Burke'ten mülhem bir cemiyet algısı ile yakalamaya çalışan Halide Edib, Osmanlı ile Cumhuriyet arasındaki farklılıkları iyi-kötü, doğru-yanlış gibi basit dikotomiler üzerinden düşünmeyi reddeder. Cumhuriyet'in modernleşme-batılılaşma hamlesinin Osmanlı'daki çabaların devamı olduğunu söyleyerek Tanzimat dönemi gelişmelerini özellikle hayırla yâd eder. "Türk milleti beş yüz sene bir sürü halinde yaşadı, Cumhuriyet Devri, Türkleri bir millet haline soktu" türünden görüşleri "palavra" addederek, çocuklarımıza "tarihin büyük bir milletin evladı olduklarını" anlatmamız gerektiğini savunur (s. 257). Bununla birlikte Halide Edib, özellikle Hindistan'da vermiş olduğu konferanslarda ve üstelik o yıllarda henüz "gönüllü sürgün" hayatı sona ermemişken, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni ve devrimlerini Osmanlı karşısında savunmuştur. Mete Tunçay "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti

Yönetiminin Kurulması: 1923-1931" de Halide Edib'in, Hint Müslümanlarının karşısında "âdeta Türkiye'de olup bitenlerin savunusunu" benimsediğini kaydetmektedir.

Kitapla ilgili ilginç hususlardan birisi de Halide Edib'in kitabı Rauf Orbay'a ithaf etmesidir. Bilindiği üzere Rauf Orbay, Türkiye'deki liberal-muhafazakâr muhalefetin ana atf noktalarından birisini oluşturan bir figürdür ve tıpkı Halide Edib'in eşi Dr. Adnan Adıvar gibi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucularındandır. Edib, özellikle *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nda Kâzım Karabekir, Ali Fuat Paşa, Miralay Refet gibi isimlerin yanında Rauf Bey'in de adını sıklıkla zikretmekte ve bu isimlerin bağımsızlık mücadelesi içindeki rollerinin altını övgüyle çizmektedir. Halide Edib, "Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri"ne yazdığı önsözde eserine kaynaklık eden -yukarıda isimlerini zikrettiğimiz- önceki çalışmalarını İngilizcesinden okuyan Rauf Orbay'a müteşekkir olduğunu belirtir ve "her bakımdan memleketimizin daima iftihar edeceği dostumuz muhterem Rauf Orbay, bunları Türkçe olarak yazmanın, Türk gençliğine karşı bir vatan borcu olduğunu söylemişti." diyerek çalışmasını vücuda getirmesi bakımından Rauf Orbay'ın işgal ettiği konumun hakkını teslim etmeye çalışır (s. 7-8).

"Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri"nin sadece muhafazakâr değil, liberal argümanları öne çıkarıp işlemesiyle de dikkate değer bir çalışma olduğunu yine yazının başında belirtmiştik. Halide Edib, her şeyden önce, yaşamın, hürriyetin ve mülkiyetin değeri üzerine kurulu Locke'çu bakışa sıkı sıkıya bağlıdır ve bu bağlıktan hareketle eserinde güçlü bir hürriyet savunusu geliştirir. O'na göre hürriyet insanın varlık koşuludur. Bu varlık koşulunun ana motoru ise fikir hürriyetidir. Onun deyişiyle "insanı hayvandan yüksek tutan kafanın hürriyeti (...) insanın manevî teneffüsüdür. Bu tıkanınca insanı hayvan ve sürüden ayıran vasıflar boğulur gider" (s. 138). Edib'e göre, sağlıklı bir fert ve cemiyet yapısına ulaşmak için hürriyetlerin kanun güvencesine alınması şarttır. Hukukun üstünlüğü ve hürriyetlerin güvence altına alındığı bir anayasaya bağlılık fikri, Halide Edib için bir cemiyetin devamlılığını sağlaması bakımından kritik bir önemdedir. O'na göre Amerika'nın emsâline az rastlanır bir "melting pot" içinde yaşamasını mümkün kılan unsur da başarıyla kurumsallaşmış bir Anayasa'nın varlığı ve bu anayasaya insanların duyduğu derin bağlılıktır.

İşte tam da bu noktada Halide Edib, hukukun üstünlüğü gibi liberal bir temadan ilginç bir biçimde, muhafazakâr bir manevrayla ayrılır ve ABD'yi Osmanlı'ya benzetir. Osmanlı İmparatorluğu'nda "devlet-i ebed müddet" mefhumuna verilen kutsî manayla Amerikalıların anayasalarına verdikleri kutsî mânâyı özdeşleştirir (s. 205). Aslında bu nokta bize, Halide Edib'in dü-

şünsel eğilimlerini -özellikle Edib'in erken döneminde- oldukça etkilemiş olan Ziya Gökalp'i anımsatabilir. Zira Hilmi Ziya Ülken'in de "Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi"nde vurguladığı üzere Osmanlı-Amerika benzeştirmesini daha önce Gökalp yapmıştır.

Edib, demokratik işleyişin esası olarak gördüğü anayasaya bağlılık fikrini bizim coğrafyamıza da uyarlamak ister. Halide Edib'e göre memleketimizin sol ya da sağ bir diktatörlük tehlikesine karşı korunması, demokrasinin muhafazası ve inkişafı için belirli anayasa maddelerinin her vatandaş tarafından "bir duâ gibi" ezberlenmesi gerekmektedir. O kadar ki, ancak bu maddeleri ezberledikten sonra talebelere ilkmektep diplomaları verilmelidir. Edib'in sözünü ettiği maddeler Anayasanın 68. maddeden 88. maddeye kadar olan kısmı, bilhassa 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76'ncı maddelerdir. Bu maddeler vatandaşların yaşam, fikir, ifade, vicdan ve seyahat gibi hak ve hürriyetlerinin tescillendiği ve güvence altına alındığı maddelerdir (s. 223).

Halide Edib özellikle bu eserinde totaliter rejimlerden duyduğu hoşnutsuzluğu da ciddi ciddi ortaya koyar. Edib'e göre, bireyleri yok edecek, cemiyet hayatını tehlikeye atacak, halkları hissiz yığınlara dönüştürecek, hak ve hukuk nosyonlarını hiçe sayarak hürriyetleri yok edecek en ciddi tesir totaliter rejimlerden gelecektir. Sağ ve sol totaliter rejimler dünyayı "bir örneklik" yoluna sürüklemektedir ve bu da bireyleri birer "robot" nizamında hareket etmeye zorlayacaktır. İnsanlığın geldiği dönemde önündeki en önemli görev, bu totaliter zihniyetlerle mücadele etmektir (s. 9-12). Halide Edib'in zâviyesinden bakıldığında hem ırkçı-faşist rejimler hem de "insanları hayvaniyete avdettiren" komünist rejimler eşit derecede imkansızdır (s. 144-145, 245-246). Halide Edib için totaliter rejimler, Burke'e atıfla söylemek gerekirse, cemiyetin ölmüşler-yaşayanlar ve doğmamışlar arasında yaptığı kontratı tehlikeye atmaktadır. Bu kontratın tehlikeye atılması ise cemiyeti köklerinden koparacak ve "muhafazaya değer şeyler yaratmak" gayesini imkânsız kılacaktır.

"Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri" sözünü ettiğimiz bu kontratın; gelişkin bir fert anlayışı, sağlam bir kanun telakkîsi, hoşgörü, güvence altına alınmış ve içselleştirilmiş hak ve hürriyetler gibi unsurlarla birlikte okunmasına ve yaşatılmasına ilişkin kurulmuş bir hayalin ürünü olarak değerlendirilebilir. Halide Edib'in kurduğu bu hayalin gerçekleşme ihtimali ne olursa olsun, hem Halide Edib gibi Türk fikir tarihinin oldukça ilginç, çok yönlü ve tartışmalı entelektüel figürlerinden birisini anlamak hem de Türkiye'deki liberal-muhafazakâr literatürün üzerinde yükseldiği mirası yeniden gözden geçirmek bakımından "Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri"nin okunmasının elzem olduğunu düşünüyörüz.